

DRUHÝ DEMOGRAFICKÝ PRECHOD A SLOVENSKO

Jozef MLÁDEK

Abstract

A lot of demographic processes in Slovakia have changed in the 1990s. The marriage rate, birth rate, fertility rate and natural increase rate have declined rapidly. These demographic processes show the beginning of the second demographic transition. The natural increase is still positive. There is a strong influence of the social transformation processes on the population reproduction.

Key words: second demographic transition, fertility, birth rate, death rate, marriage rate.

1. Úvod

Demogeografia, rovnako ako všetky vedné disciplíny si kladie za cieľ objavenie a formuláciu zákonitostí a zákonov ktorými sa riadi vývoj, správanie ich objektov výskumu. Pre demografiu sú to zákony vývoja, rozmiestnenia, dynamiky a štruktúr obyvateľstva v ich priestorových a kauzálnych súvislostiach.

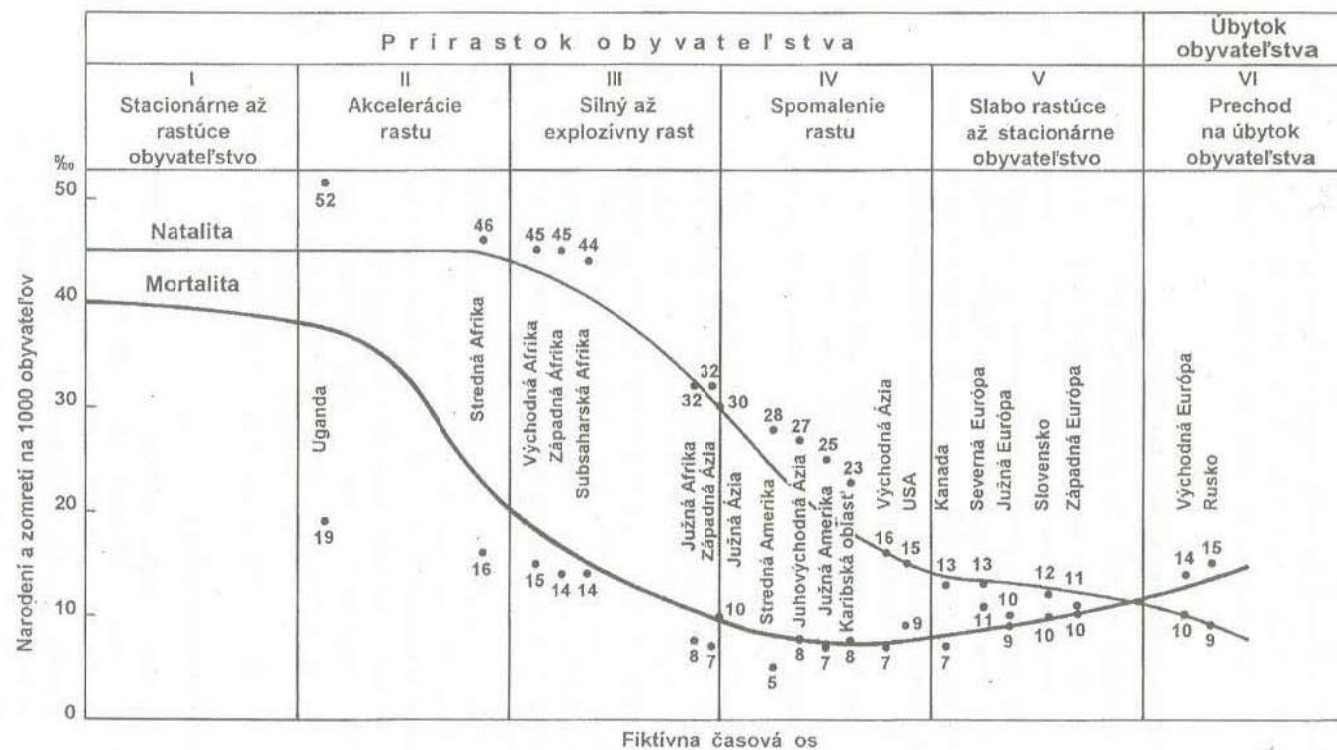
Jednou z najvýznamnejších teoretických koncepcií, ktorým sa prisudzuje všeobecná platnosť je teória (model) demografického prechodu alebo demografickej revolúcie. Označuje sa tým prechodné obdobie vývoja demografických procesov, ktoré spája periódy relatívne rovnovážneho stavu prirodzeného pohybu obyvateľstva. V počiatočnej fáze, ktorá siaha do vývoja agrárnej (feudálnej) spoločnosti sa kombinujú vysoká úroveň pôrodnosti a úmrtnosti a výsledkom je nízky prirodzený prírastok obyvateľstva. Vlastný prechod charakterizuje zvýšenie prírastku obyvateľstva v dôsledku nerovnomerného poklesu úmrtnosti a pôrodnosti. Určujúcim je pritom rýchlejší pokles úmrtnosti, najmä dojčenskej úmrtnosti. Druhá fáza rovnovážnosti demografických procesov (nízka pôrodnosť i úmrtnosť) sa viaže už na industriálny vývoj spoločnosti a opäť sa dosahuje nízka úroveň prirodzeného pohybu (obr. 1).

K formulácii ucelenej teórie demografického prechodu sa dospelo postupne, tak ako sa identifikovali jeho prejavy v jednotlivých krajinách. Umožnila to i kompletizácia štatistických údajov o pôrodnosti a úmrtnosti, ktorú väčšina európskych krajín dosiahla v 19. storočí. Viacero autorov prispelo od začiatku nášho storočia k formulovaniu teoretickej koncepcie, pričom v ucelenejšej podobe prezentoval teóriu demografickej revolúcie A. LANDRY (1934). Pravdepodobne paralelne sa dopracoval k teórii demografického prechodu (demographic transition) F.W. NOTESTEIN (1945). Významné sú i príspevky k formulovaniu teórie demografického prechodu W.S. THOMPSONA (1929), G. MACKENROTHA (1953), R. VANCEA (1952), Z. PAVLÍKA (1964) a ďalších.

Prof. RNDr. Jozef MLÁDEK, DrSc.

*Katedra humánnej geografie a demogeografie, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského,
Mlynská dolina 1, 842 15 Bratislava*

Upravené podľa: Birg, H. [1997], Bähr, J., Jentsch, Ch., Kuls, W. [1992] a World Population Data Sheet 1996.

Obr. 1. Pozícia veľkých regiónov v demografickom prechode v roku 1996

Fig. 1. The position of the great regions in the demographic transition in 1996
I. – V. increase

Ako uvádza H. BIRG (1996) formulovanie a akceptácia teórie demografického prechodu mala mimoriadny význam i z teoreticko-filozofického aspektu. Postavila sa proti deterministickému zákonu T. MALTUSA o vzťahu medzi rastom početnosti populácie, ktorý by mal prevyšovať rast prostriedkov obživy obyvateľstva. Práve v poslednej fáze demografického prechodu obyvateľstvo nemá rastúcu tendenciu, zatiaľ čo produktivita jednotlivých ekonomických odvetví vzrastá.

2. Všeobecné črty druhého demografického prechodu

Záverčná fáza demografického prechodu predpokladala stabilizovaný vývoj populácie s nízkou úrovňou pôrodnosti i úmrtnosti a s nízkym prirodzeným prírastkom obyvateľstva s jeho osciláciou okolo minimálnej úrovne. A práve vo viacerých európskych populáciách sa vývoj v tejto poslednej fáze zmenil, predpokladaná rovnováha sa narušila. Stalo sa tak v 60. rokoch, keď sa formálne krivky pôrodnosti a úmrtnosti skrížili, nakoľko úroveň pôrodnosti klesla pod úroveň úmrtnosti a výsledkom je prirodzený úbytok obyvateľstva. Tento vývoj bol označený ako druhý demografický prechod alebo druhá demografická revolúcia D.J. VAN DE KAA (1987), H. BIRG (1996).

Výsledkom je negatívna bilancia prirodzeného pohybu obyvateľstva, ktorá v sebe skrýva veľký súbor zmien mnohých parciálnych demografických procesov ako sú fertilita, pôrodnosť, sobášnosť a formovanie rodiny a tieto sú odrazom zmien v demografickom správaní obyvateľstva.

A práve podstatný rozdiel medzi prvým a druhým demografickým prechodom treba hľadať v demografickom správaní. Prvý demografický prechod charakterizuje altruizmus, ktorého významnou črtou je činnosť pre blaho iných. Dominantnou je orientácia na rodinu a na potomstvo. Znižovanie plodnosti ovplyvňujú procesy industrializácie, urbanizácie. Sekularizácia znižuje vplyv náboženstva na početnosť rodiny a vedie k postupnému plánovaniu rodiny. Charakteristickou črtou demografického správania v období druhého demografického prechodu je individualizmus, ktorý je zároveň charakteristickým pre postindustriálnu spoločnosť. Zdôrazňovanie osobnej slobody vedie k oslabovaniu funkcie manželstva a rodiny. Nutnou podmienkou takehoto správania je určitý stupeň vzdelania a motivácia k rozvíjaniu svojho vlastného talentu. Platí to ako pre mužov tak i pre ženy, pričom každý z nich sa zabezpečením svojho vlastného príjmu snaží získať určitú nezávislosť. Založenie rodiny, narodenie detí môže značne ovplyvniť ich ekonomickú a sociálnu nezávislosť. Pokračuje sekularizácia spoločnosti, čo vedie k silnému oslabovaniu tradičného demografického správania. Takto sa individualizmus stáva významným faktorom nielen kontroly a regulácie fertility, ale i jej nízkej úrovne. Ak za určujúci vývojový prvok prvého demografického prechodu sa považuje pokles úmrtnosti, potom dynamiku druhého demografického prechodu určuje pokles pôrodnosti.

3. Fertilita a reprodukcia obyvateľstva

V Európe sa končilo obdobie, keď platilo heslo „dieťa – kráľ“ (VAN DE KAA 1987). Zmeny vo vývoji fertility to jasne dokumentujú. Pri využití miery úhrnnej plodnosti sa za rozhodujúcu úroveň považuje hodnota 2,10, indikujúca dlhodobú rovnováhu bilancie pôrodnosti a úmrtnosti v určitej populácii. V roku 1950 vykazovali všetky európske populácie vyššie hodnoty tejto miery a prakticky sa takáto úroveň rozšírenej reprodukcie udržala až do roku 1965. Už v roku 1970 sa 6 európskych populácií dostalo pod uvedenú úroveň úhrnnej

plodnosti (Dánsko 1,9, Fínsko 1,8, Švédsko 1,9, NSR 2,0, Luxembursko 2,0, Maďarsko 2,0). Z toho vyplýva, že ešte stále väčšina štátov dosahovala relatívne vysoké ukazovatele fertility (Írsko 3,9, Nórsko 2,5, Holandsko 2,6, Portugalsko 2,8, Španielsko 2,8, Poľsko 2,5 a ďalšie). Situácia sa v priebehu posledných 20 rokov zmenila podstatným spôsobom a v roku 1996 už väčšina európskych štátov dosiahla úroveň úhrnnej miery plodnosti nižšiu ako 2,1 (výnimkou boli iba populácie Albánska 2,8, Cypru 2,2, Islandu 2,1 a Macedónie 2,1).

Úhrnná plodnosť na Slovensku má podobne ako u ostatných európskych populácií klesajúci trend. Ešte v roku 1950 dosiahla hodnotu 3,6, čo dokazuje značnú dynamiku reprodukčných procesov. Okrem tohto povojnového maxima sa druhé, menej výrazné dosiahlo v polovici 70. rokov (2,6). Podľa vyššie uvedených kritérií bol rozhodujúci pokles úhrnnej plodnosti v roku 1989 pod úroveň 2,1. Oveľa dramatickejší je pokles plodnosti v 90. rokoch a to pod úroveň 1,5 (v roku 1996 dosiahla hodnotu 1,47). Druhý pokles plodnosti sa spája i s poklesom čistej špecifickej plodnosti žien, pričom intenzita tohto poklesu bola v jednotlivých vekových kategóriách žien odlišná (MLÁDEK, J., CHOVANCOVÁ, J., BÁTOROVÁ, S. 1998).

Dosiahnutú úroveň plodnosti populácie Slovenska možno považovať za indikátor prekonávania druhého demografického prechodu. Je treba však poznamenať, že úroveň plodnosti sa môže vyvíjať v určitom predstihu v porovnaní s niektorými ďalšími demografickými procesmi, najmä v porovnaní s úrovňou prirodzeného pohybu obyvateľstva.

Podobné vývojové črty ako plodnosť má i vývoj reprodukcie obyvateľstva, sledovaný na základe hodnôt čistej miery reprodukcie. V dlhodobom vývoji dosahovalo Slovensko hodnoty tejto miery vyššie ako 1, čo indikuje určitý stupeň rozšírenej reprodukcie. Zároveň sa prejavuje stály pokles hodnôt čistej miery reprodukcie a postupne znižovanie dynamiky populačného vývoja. Koncom 80. rokov možno reprodukciu obyvateľstva Slovenska hodnotiť ako jednoduchú. Od roku 1989 sa hodnoty čistej miery reprodukcie sústavne pohybujú pod úrovňou jednoduchšej reprodukcie so stále klesajúcim trendom. Tento vývoj sledovanej miery je dôkazom postupnej transformácie populácie Slovenska na typ jednoduchšej reprodukcie a v posledných rokoch ho možno klasifikovať ako typ nedostatočnej reprodukcie. Rodiace sa generácie dievčat kvantitatívne nenahrádzajú generácie žien v reprodukčnom veku. Tento vývoj dosiahol v roku 1996 zatiaľ minimálnu úroveň s hodnotou čistej miery reprodukcie 0,70.

4. Sobášnosť a formovanie rodiny

Pokles fertility v období druhého demografického prechodu má silné vzťahy s procesom sobášnosti a s formovaním rodiny. Sobášnosť sa v celosvetovom merítku vyvinula do dvoch modelov. Vývojovo starší a v súčasnosti typický pre populácie menejrozvinutých krajín je model skorej sobášnosti. Charakterizuje ho veľmi nízky priemerný vek žien pri uzatváraní manželstva (menej ako 21 rokov), vysoký stupeň prevalencie sobášov (podiel osôb v manželstve dosahuje 90-95%) ako i silný vplyv tradícií, náboženstva a rodinného rozhodovania. Manželstvo sa považuje za univerzálny spôsob spolužitia i keď s množstvom foriem uzatvárania manželstva a spolužitia (polygamia). Najviac populácií s týmto modelom sobášnosti sa v súčasnosti nachádza v Ázii a v Afrike.

Druhým je model neskorej sobášnosti, ktorý charakterizuje vysoký sobášny vek (ženy 23-38 rokov, muži viac ako 27 rokov). Približne 10% – 20% obyvateľov zostáva slobodných. Tento model sobášnosti sa začal formovať vo viacerých štátoch západnej a severnej Európy a je charakteristický pre obdobie druhého demografického prechodu. Za základné znaky tohto obdobia považuje D. J. VAN DE KAA (1987) nasledujúce:

1. Posun od zlatého veku manželstva k počiatkom kohabitácie.
2. Posun obdobia, v ktorom bolo dieťa – kráľ s rodičmi do obdobia partnerstvo – kráľ s dieťaťom.
3. Posun od preventívnej antikoncepcie k sebauspokojujúcej koncepcii.
4. Posun od uniformnej k pluralistickej forme rodiny a domácnosti.

Medzi týmito krajnými typmi sobášnosti a formovania rodiny existuje mnoho prechodných, z ktorých sa niektoré viac podobajú modelu skorej sobášnosti a mnoho populácií sa približuje k modelu neskorej sobášnosti. Slovensko, podobne ako ostatné stredo a východoeurópske populácie má viacero znakov oboch modelov i keď v posledných rokoch sa začínajú prejavovať charakteristické črty neskorej sobášnosti.

V dlhodobom vývoji charakterizuje sobášnosť na Slovensku pomerne vysoká miera sobášnosti a nízky sobášny vek. Vysoká miera sobášnosti sa dlhodobo pohybovala na úrovni 7-9% a bola výsledkom tradičného spôsobu života obyvateľstva, ktorý sa formoval pod vplyvom ekonomických podmienok, tradícií rodinného života, náboženskej výchovy. Rodina ako forma manželského spolužitia sa považovala za univerzálny spôsob života, alternatívne formy sa neuplatnili. Spravidla viac ako 90% mužov a žien vstúpilo aspoň raz do manželstva. Vysokú sobášnosť podľa B. VAŇA (1998) ovplyvňovali i spoločenské pomery. Nedostatočné podmienky pre osobnú realizáciu sa spájali so zvýhodňovaním mladých rodín s deťmi (výhodné pôžičky, pridelovanie bytov). S nízkou úrovňou antikoncepcie súviselo predčasné tehotenstvo a skoré uzatváranie manželstva.

Prudký pokles sobášnosti nastal v rokoch 1991-1995. V roku 1990 bolo uzatvorených viac ako 40. tis. sobášov, zatiaľ čo v roku 1995 len asi 27 tisíc. Zatiaľ čo v roku 1990 pripadlo na 1000 obyvateľov 8 sobášov, v roku 1995 to bolo už len 5. Takýto vývoj má viacero súvislostí. Jednou z príčin odďaľovania uzatvárania manželstiev je zložitá spoločensko-ekonomická situácia u nás po roku 1990. Sobášnosť takto zareagovala na pokles reálnych príjmov, spomalenie výstavby bytov, na rast nezamestnanosti. V ostatných dvoch rokoch sa pokles sobášnosti zastavil (v r. 1997 bolo zaevidovaných o 471 sobášov viac ako v roku 1996), i keď hrubá miera sobášnosti sa udržala na najnižšej úrovni (5,1). Tento vývoj možno hodnotiť ako určitú stabilizáciu sobášnosti, dá sa predpokladať jej určitý nárast ako prejav kompenzačnej fázy vývoja.

Druhá významná charakteristika sobášnosti, sobášny vek zostáva stále na nízkej úrovni. V roku 1996 malo 54,5% mužov vek pri sobáši do 24 rokov a ďalších 26,2 % vek 25-29 rokov. U žien až 74,4% vstupujúcich do manželstva je mladších ako 25 rokov. Ďalších 14,2% uzatvára sobáš vo veku 25-29 rokov. Priemerný vek žien pri prvom sobáši sa dosahuje v krajinách Európskej únie 26 rokov (Švédsko až 28 rokov), zatiaľ čo na Slovensku je to necelých 22 rokov a je to úroveň okolo ktorej kolíše od 70. rokov. Podobne aj priemerný sobášny vek dosahuje u mužov 26 rokov a u žien 23 rokov, čo sú hodnoty o 4-6 rokov menšie ako dosahujú viaceré západoeurópske populácie.

Súčasťou druhého demografického prechodu je i zmena manželského a partnerského správania. Dominantný typ tzv. nukleárnej rodiny, tvorenej dvomi rodičmi sa rozširuje o také formy ako je rodina tvorená jednou dospelou osobou alebo neformálne partnerské dvojice žijúce ako druh a družka. Najmä spolužitie ako druh a družka sa v postindustriálnych krajinách veľmi rozšírilo, čo podporilo i legislatívne zrovnanie s formálne uzavretými manželstvami. Kohabitácia získala všeobecnejšie rozšírenie ako predmanželské spolužitie (spravidla

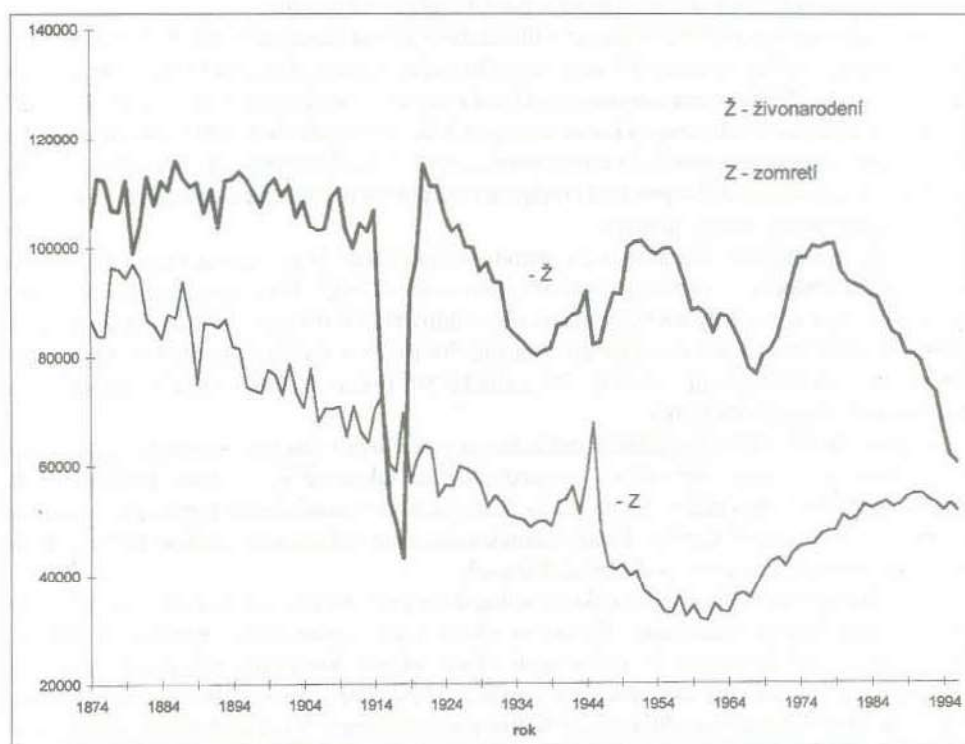

1-3 roky). Stále častejšie si druh a družka ponechávajú neformálny spôsob spolužitia a v takomto postavení majú i deti.

Variabilita foriem partnerského spolužitia na Slovensku nie je taká vysoká. Formálne manželstvo a na ňom založená rodina má silné tradície. Svedčí o tom i vysoký podiel pôrodov, ktoré sa realizujú v manželstve. V roku 1950 sa mimo manželstva narodilo iba 5,5 % detí a do roku 1990 sa tento podiel zvýšil iba na 7,6%. V posledných rokoch sa pozoruhodne zvýšil podiel živonarodených detí mimo manželstva až na 14% v roku 1996. Mimomanželské spolužitie sa na Slovensku rozširuje veľmi pomaly. Napriek tomu treba očakávať, že kohabitácia sa postupne bude stále výraznejšie presadzovať i v našej populácii.

5. Pôrodnosť, úmrtnosť a prirodzený pohyb obyvateľstva

Za jeden z hlavných indikátorov vývoja populácie v období 2. demografického prechodu sa považuje prirodzený úbytok obyvateľstva. Je to výsledok takého poklesu pôrodnosti, resp. mierneho nárastu úmrtnosti, keď ich bilancia sa stáva negatívna (prirodzený úbytok obyvateľstva). Je samozrejmé, že zároveň prebieha v populácii proces starnutia, predlžuje sa stredná dĺžka života.

Obr. 2. Prirodzený pohyb obyvateľstva Slovenska od roku 1874 do roku 1996

Fig. 2. Natural movement of population of Slovakia (1880-1996)

Dlhodobý trend vývoja pôrodnosti na Slovensku charakterizuje jeho klesajúca tendencia. Za posledných 100 rokov sa znížila úroveň hrubej miery živorodenosti z hodnôt 40-45 ‰ (2. pol. 19. stor.) na 11-15 ‰ (začiatok 90. rokov 20. stor.). Platí to aj o absolútnom počte živonarodených, ktorý v spomínanom období poklesol z úrovne 100-110 tisíc živonarodených v jednom roku na hodnotu 60 – 70 tisíc v posledných rokoch. Tento trend nie je špecifickou črtou vývoja na Slovensku, ale sa považuje za jednu zo zákonitostí demografického vývoja každej populácie. Súvisí s množstvom ekonomických, kultúrnych a spoločenských faktorov. Všeobecne možno konštatovať, že so spoločenským rozvojom klesá úroveň pôrodnosti.

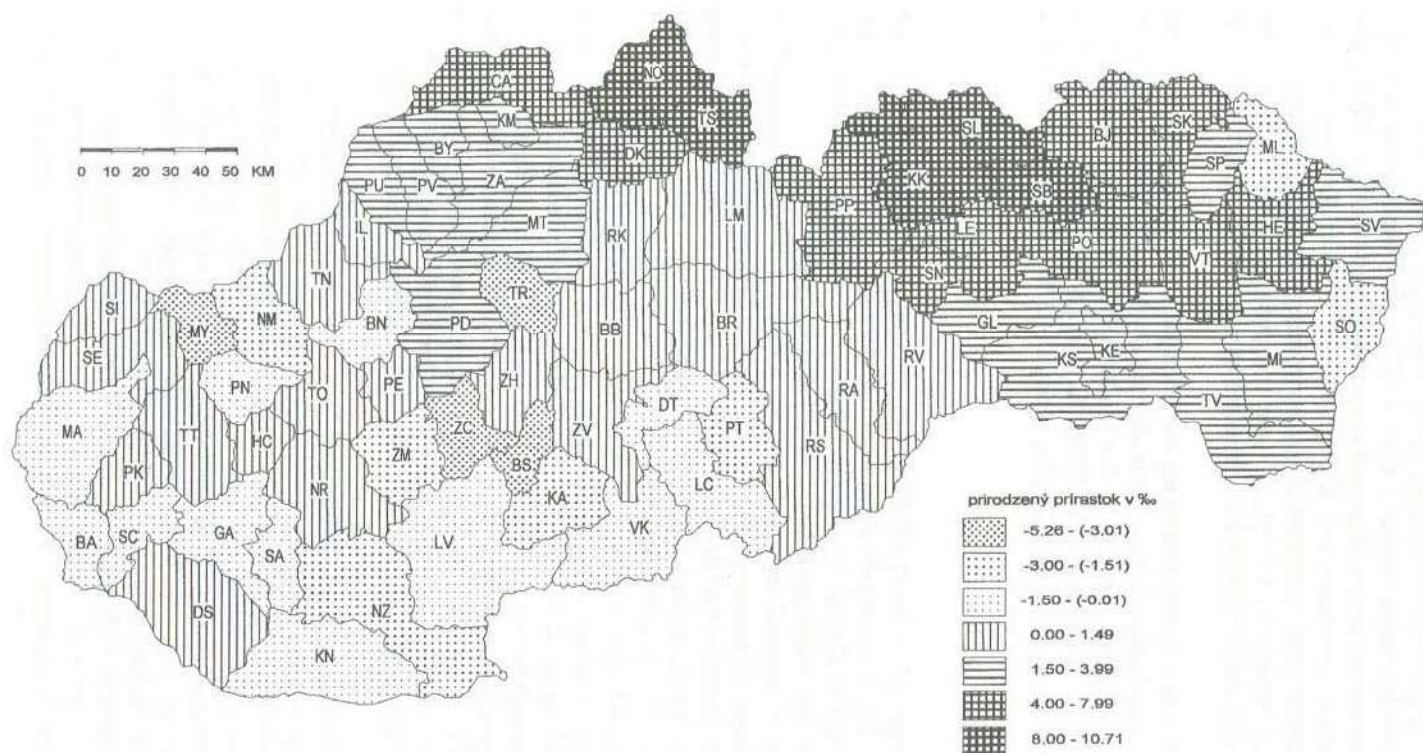
Klesajúci trend živorodenosti pozorujeme i po zmenách politicko-ekonomického systému v roku 1989. Osobitosťou tohto vývoja je zrýchlenie poklesu mier živorodenosti. Počet živonarodených detí dosiahol v roku 1990 hodnotu takmer 80 tisíc. Každoročný pokles znížil tento počet na 59 tisíc v roku 1997. Tento vývoj dokumentuje i pokles mier živorodenosti z 15,0 ‰ v roku 1990 na 11,0 ‰ v roku 1997. Zrýchlenie poklesu živorodenosti súvisí najmä s pôsobením nových spoločensko-ekonomických podmienok. Uplatňujú sa také faktory ako je nedostatok bytov, nezamestnanosť, ale i nové príležitosti realizácie v zamestnaní a vo vlastnom podnikaní, nová sociálna politika voči rodinám (zrušenie novomanželských pôžičiek, regulácia prídavkov na deti). Tieto faktory pôsobia na oddaľovanie uzatvárania manželstiev a rovnako i na narodenie dieťaťa, najmä v poradí druhého či tretieho.

Aj úmrtnosť obyvateľstva vykazuje v dlhodobom vývoji klesajúci trend. Z hodnoty 80-90 tisíc zomretých ročne koncom 19. stor. sa znížil počet zomretých na 50-55 tis. v 90. rokoch nášho storočia. Hrubá miera úmrtnosti poklesla z 30-40 ‰ na úroveň 9-10 ‰. Od 60. rokov sa úroveň úmrtnosti stabilizuje a kolíše v rozpätí 2 ‰. V rokoch 1990-1997 pozorujeme síce pokles hrubej miery úmrtnosti, ale nepresahuje rozpätie 1 ‰. Potvrďuje sa tak všeobecná téza, že vývoj 2. demografického prechodu určuje najmä pokles pôrodnosti a úmrtnosť je relatívne pasívna, príp. môže mierne narastať.

Vývoj obyvateľstva charakterizuje prirodzený prírastok, ktorý zaznamenáva Slovensko s výnimkou obdobia 1. svetovej vojny v celom tomto storočí. Prvé maximum sa dosahuje v polovici 50. rokov, kedy ročný prírastok obyvateľov bol 60-66 tisíc, čo je 17-18 ‰. Druhé, menej výrazné maximum sa registruje koncom 70. rokov s ročným prírastkom 45-50 tisíc obyvateľov, čo predstavuje 10-11 ‰. Od začiatku 80. rokov možno hovoriť o všeobecnom poklese prirodzeného prírastku.

Začiatkom 90. rokov dochádza i k radikálnemu poklesu prirodzeného prírastku. Ešte v roku 1990 pribudlo 25 tisíc obyvateľov, čo predstavovalo takmer 5 ‰. V roku 1997 sa znížil prírastok na 6 987 obyvateľov, t.j. na 1,3 ‰. V priebehu tohto obdobia sa prirodzený prírastok znížil o 2/3 z pôvodnej úrovne. Určitý náznak zastavenia radikálneho poklesu prirodzeného prírastku naznačuje vývoj v posledných 3 rokoch.

Prirodzený pohyb obyvateľstva ako i ostatné demografické procesy sa vyznačuje značnou priestorovou diferencovanosťou. Na úrovni okresov už registrujeme i prirodzený úbytok obyvateľstva. Až do konca 70. rokov mali všetky okresy Slovenska prirodzený prírastok obyvateľstva. Prvý úbytok sa zaznamenal v rokoch 1983-1986 v okresoch Bratislava I a Levice a do roku 1990 sa k nim priradili i okresy Bratislava 3 a Lučenec. V roku 1995 malo 14 okresov z celkového počtu 38 prirodzený úbytok obyvateľstva. Zo súboru 79 okresov nového územného členenia malo v roku 1996 až 28 prirodzený úbytok (35,4 % jednotiek) a do roku 1997 vzrástol ich počet na 34 okresov (43 % jednotiek). Tento vývoj naznačuje výrazné tendencie územného rozširovania sa reprodukcie obyvateľstva s negatívnou bilanciou.

Obr. 3. Prírodný prírastok na Slovensku v roku 1996

Fig. 3. Natural increase rate of the Slovakia in 1996

Na úrovni okresov sa sformovali dva výrazné, takmer kompaktné regióny (kysucko-oravský a spišsko-šarišský), v ktorých sú zaradené okresy s väčším prirodzeným prírastkom ako 4 ‰. Sú v nich niektoré okresy s mimoriadne vysokým prirodzeným prírastkom – Námestovo (11,1 ‰), Tvrdošín (9,0 ‰), Kežmarok (9,5 ‰), Sabinov (9,0 ‰), Stará Ľubovňa (8,9 ‰). Iba výnimočne sa v tomto regióne vyskytujú okresy s prirodzeným úbytkom obyvateľstva – Medzilaborce (-2,6 ‰), Sobrance (-3,5 ‰). Aj v tomto regióne pozorujeme v poslednom období pokles miery prirodzeného prírastku v priemere za posledných 5 rokov v každom okrese o 2-5 ‰.

Oveľa zložitejší obraz sa vytvoril v druhom regióne juhozápadného a južnej časti stredného Slovenska. Popri početnej skupine okresov s prirodzeným úbytkom obyvateľstva sa v ňom nachádza viacero okresov s malým prírastkom (0-1,5 ‰). Najväčší prirodzený úbytok vykazujú okresy Myjava (2,6 ‰), Nové Mesto n. V. (3,0 ‰), Levice (2,6 ‰), Nové Zámky (2,8 ‰), Zlaté Moravce (2,0 ‰), Banská Štiavnica (2,6 ‰), Krupina (1,5 ‰), Poltár (2,1 ‰), Veľký Krtíš (2,0 ‰).

6. Záver

Dlhodobé tendencie populačného vývoja Slovenska, smerujúce k stabilnému obyvateľstvu a k jednoduchej reprodukcii možno považovať za prirodzenú súčasť spoločenského vývoja. Pozorujeme ich v určitých analógiách vo všetkých európskych populáciách a možno predpokladať, že i menej rozvinuté krajiny prekonajú podobné vývojové tendencie.

Akcelerácia týchto vývojových tendencií v období posledných 5-7 rokov si zasluhuje osobitnú pozornosť. Napríklad priemerný ročný pokles pôrodnosti v rokoch 1950-1990 dosahoval 0,11 ‰, zatiaľ čo v rokoch 1990-1996 až hodnotu 0,62 ‰. Čistá miera reprodukcie bola v roku 1990 na úrovni 0,993 a klesla v roku 1996 na 0,700. Podobne i pokles prirodzeného prírastku zo 4,8 ‰ na 1,7 ‰ je nezvyčajne intenzívny.

Zmeny demografických javov a procesov na Slovensku, ktoré nastúpili začiatkom 90. rokov sú silne ovplyvnené zmenami socioekonomických pomerov. Predstavujú určitú reakciu na vytvorený tlak zvonka a nie sú iba výsledkom prirodzeného vývoja reprodukčného správania obyvateľstva. Reprodukčné správanie sa spravidla mení pomalšie a prebieha paralelne s celkovým kultúrnym a ekonomickým vývojom spoločnosti. Kultúrne premeny je možné síce podporovať, ale nedajú sa ani kúpiť alebo nariadiť. Takýmto postupným vývojom sa vo viacerých populáciách v krajinách západnej a severnej Európy menilo demografické správanie obyvateľstva a v priebehu niekoľkých desaťročí sa vytvárali charakteristické črty 2. demografického prechodu.

V tomto svetle je diskutovateľná predstava o tom, že sa slovenská populácia dostala svojim vývojom do 2. demografického prechodu. Niektoré procesy a ich miery, najmä sobášnosť, plodnosť, miery reprodukcie sa svojou úrovňou veľmi priblížili k západoeurópskym populáciám. Na druhej strane má Slovensko ešte stále prirodzený prírastok, čo je najmä zásluha relatívne vyššej živorodenosti. Stredná dĺžka života, najmä mužov sa zvyšuje pomaly. Spôsob uzatvárania manželstiev a formovania rodiny je ešte stále ovplyvňovaný tradičnými predstavami o rodinnom a reprodukčnom správaní (A. VOLNÁ a kol., 1997).

Určitú neurčitosť do tohto hodnotenia môže preniesť i explanačia demografického vývoja pomocou dvoch vývojových etáp – deštruktívnej a kompenzačnej. Práve akceleráciu demografických vývojových trendov začiatkom 90. rokov na Slovensku možno považovať za deštruk-

čnú fázu vývoja. Potom sa dá očakávať i kompenzačná fáza demografického vývoja, v ktorej by sa zvýšila pôrodnosť, sobášnosť, prirodzený prírastok (náznať zvýšenia sobášnosti). S veľkou pravdepodobnosťou sa nedosiahne úroveň týchto procesov z 80. rokov.

Celkový trend vývoja demografických procesov sa však jednoznačne približuje k úrovňam, ktoré charakterizujú ich režim a demografické správanie obyvateľstva v 2. demografickom prechode. Ukazuje sa, že je to celoeurópsky trend, pričom sa uplatňujú regionálne modifikácie. Aj historické, ekonomické, a kultúrne špecifiká Slovenska sa môžu uplatniť pri časovej a obsahovej modifikácii priebehu 2. demografického prechodu.

Literatúra:

- BÄHR, J., JENTSCH, CH., KULS, W. (1992): *Bevölkerungsgeographie*. Walter de Gruyter. Berlin.
- BIRG, H. (1996): *Die Weltbevölkerung. Dynamik und Gefahren*. In der Beck'schen Reihe 2050. München.
- BIRG, H. (1997): *Die Eigendynamik des Weltbevölkerungswachstums*. In: *Antropogeographie*. Hrsg. Meusburger, P. Spektrum, AV. Heidelberg. Berlin, 46-55.
- BIRG, H. (1997): *Die demographische Zeitwende*. In: *Antropogeographie* Hrsg. Meusburger, P. Spektrum, AV. Heidelberg. Berlin, 56-65.
- Council of Europe (1996): *Recent demographic developments in Europe*. Strasbourg.
- ĎAČOK, J. (1995): *Druhá demografická revolúcia na Slovensku a encyklika „Evanjelium života“*. In: *Fenomén národnosti (ethnicity) a náboženstva v demografii Strednej Európy*. SŠDS. Bratislava, 10-16.
- KEYFITZ, N. (1997): *Probleme des Bevölkerungswachstums*. In: *Antropogeographie*. Hrsg. Meusburger, P. Spektrum, AV. Heidelberg. Berlin, s.12-21.
- KUČERA, M., FIALOVÁ, V. (1996): *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Sociologický ústav AV ČR. Praha.
- KRÁLOVÁ, L. (1996): *Matrimoniálne premeny v západnej Európe a na Slovensku*. Demografie. Roč. 37, č. 2, s. 143-148.
- LANDRY, A. (1934): *La révolution démographique*. Sirey, Paris.
- MACKENROTH, G. (1953): *Bevölkerungslehre – Theorie, Soziologie und Statistik der Bevölkerung*. Berlin.
- MANTING, D. (1994): *Dynamics in Marriage and Cohabitation. An inter-temporal life course analysis of first union formation and dissolution*. Thesis Publishers. Amsterdam.
- MLÁDEK, J., CHOVANCOVÁ, J., BÁTOROVÁ, S. (1998): *Dynamika obyvateľstva Slovenska*. In: Mládek, J. (editor): *Demogeografia Slovenska. Vývoj obyvateľstva, jeho dynamika, vidiecke obyvateľstvo*. Univerzita Komenského, Bratislava.
- NOTESTEIN, F., W. (1945): *Population – The Long View*. In: SCHULTZ, T., W. (Hrsg.): *Food for the World*. Chicago, s. 36-57.
- PASTOR, K. (1997): *Súčasný populačný vývoj na Slovensku a demografické teórie*. Slovenská štatistika a demografia. 7. ročník č. 4, 45-58

- PASTOR, K. (1998): Druhá demografická revolúcia. In: 30 rokov Slovenskej štatistickej a demografickej spoločnosti. Bratislava, 34-37
- PAVLÍK, Z. (1964): Nástin populačného vývoje sveta. NČSAV. Praha
- Population Reference Bureau (1996): World Population Data Sheet 1996. Washington.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. (1996): Současné změny charakteru reprodukce v české republice a mezinárodní situace. Demografie. Roč. 37, č. 2, 77-89
- THOMPSON, W., S. (1929): Population. American Journal of Sociology. 34, 959-975.
- VANCE, R. (1952): The Demographic Gap: A Dilemma of Modernization Programs. New York.
- VAN DE KAA, D. (1987): Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin. Vol. 42. No. 1. March 1987, 1-57
- VAŇO, B. (1998): Vývoj sobášnosti a rozvodovosti v Slovenskej republike. Slovenská štatistika a demografia, Ročník. 8, č. 1, 15-31.
- VOLNÁ, A., MISTRÍKOVÁ, L., HEŘMANOVÁ, D., KOVÁŘOVÁ, M. (1997): Perspektíva reprodukčného správania vysokoškolských študentov v Slovenskej republike. In: Pôrodnosť a vybrané aspekty reprodukcie obyvateľstva. 6. demografická konferencia SŠDS. Bratislava, 130-135.

SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION AND SLOVAKIA

Jozef MLÁDEK

Summary

The theory of the demographic transition (demographic revolution) represents the basic scientific law of the population reproduction. The first demographic transition changed the noneffective, extensive type of reproduction (high level of birth and death rates, low level of natural increase) to the effective, intensive type of reproduction (low level of birth, death and natural increase rates). The indirect determinants of the first transition were industrialization, urbanization and secularization.

Some principles of the second demographic transition (revolution) were formulated in the 1980s. The principal demographic features are the decline of fertility, (below 2.1 birth per woman) and reproduction rate to level below replacement. In a short time the population numbers has declined. The change of thinking and demographic behavior of the population are the substance of the second demographic transition. Individualism, personal freedom are in the foreground of the second demographic transition. The function of marriage and family is weakening.

The population of Slovakia has changed its demographic behavior in 1990s strongly. After the rapid decline of the marriage rate, fertility rate, birth rate and reproduction rate became these demographic processes similar to that ones, typical for the second demographic transition. The natural increase rate decline too, but for the present it is still positive. There is a strong influence of the social transformation processes on the population reproduction.